

Araştırma Makalesi ♦ Research Article

**Tersine Göçler ve Geri Dönüşler:
Almanya'dan Iğdır'a Yerleşenlerin Sosyolojik Özellikleri**

**Reverse Migrations and Returns:
Sociological Qualities of Migrants from Germany to Iğdır**

Ümmü BULUT KESKİN*

 0000-0002-6691-2542

MAKALE BİLGİSİ

Başvuru: 30. 06. 2021
Düzeltilme Talebi: 12. 07. 2021
Son Düzeltilme: 26. 07. 2021
Kabul: 29. 07. 2021
Online Yayım: 15. 08. 2021

Anahtar Kelimeler:

Sosyoloji
Tersine Göç
Dış Göç
Iğdır
Almanya

ÖZ

Her göç dalgasının karşıt bir göç dalgası ile sonuçlanma ihtimalinin olduğu, içinde bulunduğumuz göçler çağında, tersine göç olgusunu sosyolojik temelde ele almak elzemdir. Yabancı literatürde, 1880'lerde sadece fikir olarak öne sürülen, 1970'li yıllarda tartışılmaya başlanan tersine göç bugün çok farklı boyutlara ulaşmıştır. Yerli literatürde tersine göç konusunda sosyolojik çalışmalar 1970'li yıllarda başlamıştır. Bu çalışmaların sayısında ancak 2000'li yıllarda artış yaşanmıştır. Tersine göçün her göç türünde yaşanma olasılığı olmakla birlikte her tersine göç kendine özgü dinamikleri ekseninde gerçekleşmektedir. Bu çalışmada Almanya'dan Iğdır'a geri dönüş yapanların göç süreçleri ve geri dönüşlerinin altında yatan dinamikler anlaşılmasına ve açıklanmaya çalışılmıştır. Iğdır'daki tersine göç süreci ve bu sürecin altında yatan dinamiklerin sosyolojik çerçevede değerlendirildiği söz konusu çalışma alan araştırmasına dayanmaktadır. Iğdır'da yürütülen bu çalışmada nitel araştırma deseni benimsenmiştir. Almanya'dan Iğdır'a kesin dönüş yapan kişilere yarı yapılandırılmış mülakat tekniği uygulanmıştır. Göçmenlerin tersine göç deneyimlerinden yola çıkılarak dış göçte tersine göç süreci ve tersine göçün altında yatan dinamikler irdelenmiştir. Haziran ve Mayıs 2021 aylarında yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veriler deşifre edilerek kategoriler oluşturulmuştur. Bu kategorilere bağlı olarak yorumlamalar, analizler yapılmış ve Almanya'dan Iğdır'a geri dönüş süreci ve bu sürecin altında yatan temel dinamikler değerlendirilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre ilk göçten (dış göç) önce geri dönüşe ilişkin niyetler ve kararlar; göç sonrası gidilen ülkede uyumsuzluk, dışlanma, ayrımcılık gibi sorunlar; göçmenlerin geldikleri bağlarının devam etmesi, yatırımlarını anavatanlarına yapmaları Almanya'dan Iğdır'a yerleşen göçmenlerin geri dönüşlerinde etkili olmuştur.

ARTICLE INFO

Submitted: 30. 06. 2021
Revision Requested: 12. 07. 2021
Final Revision Received: 26. 07. 2021
Accepted: 29. 07. 2021
Published Online: 15. 08. 2021

Keywords:

Sociology
Reverse Migration
International Migration
Iğdır
Germany

ABSTRACT

In the current age of migrations in which each wave of migration is likely to result in an opposite wave of migration, it is essential to consider the phenomenon of reverse migration on a sociological basis. In foreign literature, reverse migration, which was put forward only as an idea in the 1880s and began to be discussed in the 1970s, has reached very different dimensions today. There are sociological studies on migration starting in the 1970s, although an increase is observed in these studies in the 2000s. Migration is likely to occur through every type of migration, but it takes place on the axis of its dynamics. This study tried to understand and explain migration processes and dynamics underlying those who returned from Germany to Iğdır. The type of external migration observed in Iğdır is considered reverse migration. Hence, dynamics underlying this migration process are evaluated in a sociological framework. The study is based on field research. Conducted in Iğdır, a qualitative research pattern characterized by semi-structured interviews was applied to people who made a final return. Based on the experiences of those who exemplified reverse migration, the process of reverse migration was examined. The data obtained from the interviews held through June and May 2021 were deciphered, and categories were created. Depending on these categories, interpretations and analyses were made. The fundamental dynamics underlying this process were evaluated. The results obtained shed light on their first migration (external migration) habits, their intentions, and decisions regarding their return, the problems they encountered, including incompatibility, exclusion, discrimination in the country of destination after migration, and immigrants' ties with their homeland including their investments.

***Yazar İletişim/ Corresponding Author:** Ümmü Bulut Keskin (Dr. Öğr. Üyesi), Iğdır Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Acil Yardım ve Afet Yönetimi Bölümü, Iğdır, Türkiye ✉ ummu.keskin@igdir.edu.tr

Kaynak Gösterimi/ Citing This Article: Bulut-Keskin, Ü. (2021). Tersine göçler ve geri dönüşler: Almanya'dan Iğdır'a yerleşenler üzerine sosyolojik bir araştırma. *Sosyolojik Bağlam Dergisi*, 2 (2), 34-54. Doi:10.52108/2757-5942.2.2.3

1 Giriş

Toplum yaşamında, daha iyi yaşam şartlarına ulaşmak adına -bireysel ya da topluluklar- halinde yaşanan göçlerin tarihi çok eskidir. Ancak insan gücünün bir kaynak olarak kullanımına bağlı olarak yoğun göç dalgaları, dünya üzerinde sınırların da ortaya çıktığı modernleşme sürecine dayandırılır. Bu bağlamda modern toplumda sanayileşme, kırdan kentlere yaşanan yoğun göçler ve kentleşme yaşanmaktadır. Modern toplumla iç göçler olağanlaşsa da ulus devletlerin sınır politikaları sayesinde uluslararası göçler aynı oranda olağandışı görülmüştür. Yine de uluslararası göçlerin dünyada pek çok örneğine rastlanılmaktadır. Bunlardan bir tanesi, Türkiye'den Almanya'ya yaşanan uluslararası göçtür.

İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte Almanya'nın toparlanmaya dair girişimleri kapsamında Türkiye'den Almanya'ya doğru uluslararası göç dalgası 1961 yılında başlamıştır. O tarihten günümüze Almanya en popüler durak olarak Türkiye'den uluslararası göç akımı çeşitli yollarla devam etmektedir. Başlangıçta geçici bir olgu olarak düşünülen ve göçmenlerin geri döneceği şekilde tasarlanan bir anlaşmaya dayanan bu göçte işler planlandığı gibi gitmemiştir. Türkiye'den gidenlerin kalıcı olması ve entegrasyonu geri dönüşe yönelik teşvik edici politikalar, vatandaşlık gibi konuları gündeme getirmiştir. Uygulanan politikaların etkisiyle birlikte Türkiye kaynaklı göçmenlerin Alman toplumunun bir parçası olmaya başlamıştır. Yine de Almanya'da yaşayan kimi Türkiye kökenli ailelerde tersine göç yaşanmaktadır.

Tersine göç belli motivasyonlarla, geçici çalışma anlaşmalarıyla giden tüm işçilerin yaşayacağı bir süreç olarak düşünülmüştür. Tersine göçü teşvik edici onca politikalara rağmen bütünün küçük bir kısmında bu süreç yaşanmıştır. Tersine göç süreci ve bu sürecin temel motivasyonlarının anlaşılması önemlidir.

Almanya'dan Iğdır'a göç edenler üzerine yapılan bu çalışmada temel amaç Iğdır'da yaşanan tersine göç olgusunu ve bu olgunun altında yatan temel dinamikleri araştırmaktır. Iğdır'daki toplumsal ve etnik yapı diğer illerden farklıdır. Bu farklılığa bağlı olarak tersine göç olgusu ve altında yatan dinamikler de farklılaşmaktadır. Literatürde Iğdır'daki tersine göç olgusu üzerine çalışmanın olmaması, tersine göç olgusunun nedenlerinden çok sonuçlarına odaklanılması, tersine göç literatürüne katkı sağlama isteği bu çalışmanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Bu araştırmada göçmenlerin ve ailelerinin yaşam deneyimlerinden yola çıkılarak dış göçte tersine göç olgusu ve bu olgunun altında yatan dinamikler "dış göç öncesi durum, göç hareketi, göç edilen yerdeki durum, tersine göç hareketi, tersine göç edilen yerdeki durum" temaları (süreçleri) ekseninde değerlendirilmiştir. Almanya'dan Iğdır'a göç edenlerin göç süreçlerinin her bir aşamasında geri dönüşe ilişkin ipuçlarına bakılmıştır. Mesela göç öncesinde göçmenlerin geri dönüş niyetleri, hedefleri Almanya'da karşılaştıkları ayrımcılık, dışlanma ve uyumsuzluk gibi etkenler üzerinden tersine göç süreci üzerinde etkili olabilmektedir.

Nitel araştırma desenine bağlı kalınarak yürütülen bu çalışma saha araştırmasına dayanmakta ve keşfedici (incelemeci) araştırma niteliğindedir. Burada verilerin toplanmasında nitel araştırma tekniklerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme neticesinde toplanan veriler deşifre edilmiş ve beş temel kategori (dış göç öncesi durum, göç hareketi, göç edilen yerdeki durum, tersine göç hareketi, tersine göç edilen yerdeki durum) oluşturulmuştur. Bu temel kategorilere bağlı olarak alt kategoriler oluşturulmuş ve elde edilen veriler yorumlanmıştır.

Çalışmada Almanya'dan Iğdır'a olan geri dönüşler üzerinden tersine göç olgusu analiz edilmiş ve tersine göçün altında yatan dinamikler araştırılmıştır. Almanya'dan Iğdır'a göç edenlerin geri dönüşünde ilk göç (dış göç) süreci öncesinde geri dönüşe ilişkin niyetler, kararlar, dış göç sonrasında varılan ülkedeki karşılaşılan uyumsuzluk, dışlanma, ayrımcılık gibi sorunlar göçmenlerin geldikleri yerlerdeki bağlarının devam etmesi, yatırımlarını anavatanlarına yapmış olmaları etkili olmuştur.

2 Tersine Göç Olgusu

2.1 Tersine Göç Olgusunun Kavramsal Arka Planı

Literatürde belli bir döneme kadar göç, tek yönlü bir süreç olarak ele alınmıştır ve eski dünyadan ayrılanların asla geri dönmediği varsayılmıştır. Mesela Asya ve Avrupa’dan Kuzey Amerika’ya olan göçlerin tek yönlü olduğu tezinden hareketle göç çalışmaları yapılmıştır. Ancak günümüzdeki uluslararası göç, geçen yüzyılın göçünden farklıdır (Gmelch, 1980: 135).

Ravenstein 1985 yılında yazdığı “Laws Of Migration” adlı eserinde her ana göç dalgasının karşı bir göç dalgası üreteceğini (1885: 199) ifade ederek tersine göç fikrinin ilk işaretlerini vermiştir. Çok genel bir kavram olan tersine göç, İngilizce literatürde back migration (geri göç), countercurrent (karşı akım), counterflow (karşı akış), re-emigration (yeniden göç), reflux migration (geri akış göçü), remigration (yeniden göç), return flow (geri akış), return migration (dönüş göçü), return movement (dönüş hareketi), second time migration (ikinci kez göç), repatriation (geri dönüş) terimlerini kapsayacak şekilde kullanılmaktadır (Bovenkerk, 1974: 4). Ancak bu kullanımlar tersine göç kavramının anlaşılması ve açıklanmasının önüne birtakım engeller koymaktadır. Bovenkerk’in tabiriyle bu kadar çok terimle karşılaşmak insanları kavram labirentine itmektedir. O, bu kavram karmaşasından sıyrılmak için bir takım kavramsal ayrımlara gitmiştir. Bireylerin göç ettikten sonra menşe ülkelerine (veya bölgelerine) ilk kez dönmelerini tersine göç; bireylerin ikinci bir varış noktasına geçmesini geçici göç; bireylerin ilk kez döndükten sonra aynı yere tekrar göç ettiklerini yeniden göç; bireylerin döndükten sonra yeni bir yere göç etmelerini ikinci kez göç; iki yer arasındaki ileri geri hareketi, birden fazla dönüşün olduğu duruma sirkülasyon adını vermektedir (Bovenkerk, 1974: 5).

Göç (emigration): A → B

Dönüş göçü (return migration): A ⇌ B

Geçici geçiş (transient migration): A → B → C

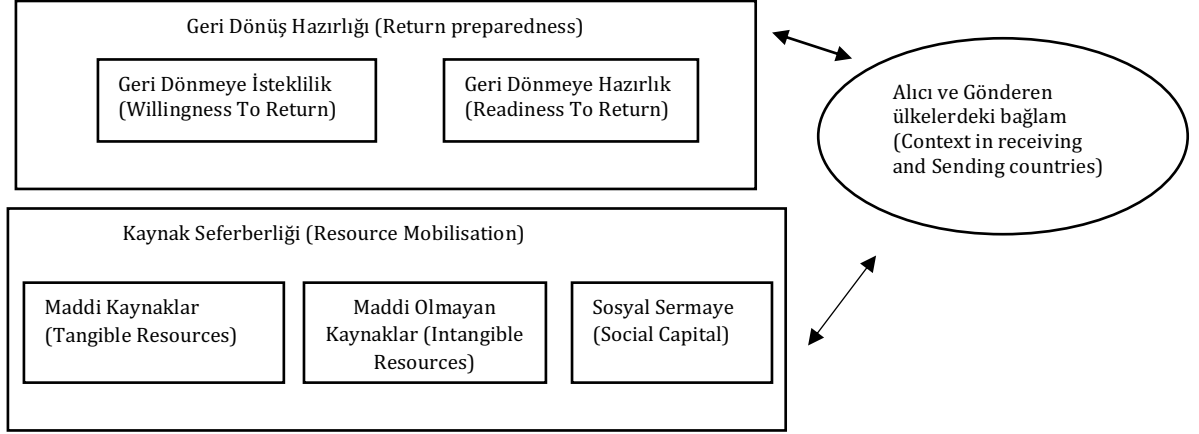
Yeniden göç (re-emigration): A ⇌ B

İkinci kez göç (second time emigration): A → B
⇌ C

Sirkülasyon (etc. Circulation): A ⇌ B
⇌ C

Göç kavramı ile yakından ilişkili olan tersine göç, göç olgusunun özel bir biçimi, göç sürecinin devamı olarak da ele alınabilir. Göç, bireyin yaşadığı yerleşim biriminden başka bir yerleşim birimine kalıcı ve uzun vadeli olarak yer değiştirmedir. Söz konusu yer değiştirme eylemi küresel boyutta gerçekleşebildiği gibi aynı zamanda yerel ölçekte de gerçekleşebilmektedir (Castles ve Miller, 2008: 30). Tersine göç hareketi de daha önce göç eyleminde bulunmuş olan bireyin başladığı noktaya geri dönmesini ifade eder.

Tersine göç bir süreçtir Jean-Pierre Cassarino’ya göre süreç olarak tersine göç, geri dönüşe hazırlık ve kesin dönüş süreçlerinden oluşmaktadır. Tersine göç sürecinin başlaması için öncelikle tersine göç eylemini gerçekleştirecek bireyin geri dönmeyi istemesi gerekmektedir. Birey geri dönmek için maddi, manevi kaynakları ve sosyal sermayesini bir araya getirerek geri dönüş hazırlığı yapar. Ayrıca alıcı ve gönderen ülkeler arasında koşulları dengelemesi de sürecin bir parçasıdır (2008: 19). Ayrıca kesin dönüşten sonra bireyin yaşadığı uyum, bütünleşme, alışma gibi süreçler de tersine göç sürecinin bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Şekil 1: Geri Dönüş Sürecinin Hazırlık Aşaması (Cassarino, 2008: 19)

Tersine göçün altında yatan birtakım nedenler vardır. Bunlardan bir tanesi memleket ve aile özlemi gibi duygusal sebeplerdir. Diğer bir neden geçim sıkıntısı, yoksulluk gibi durumlara bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik sebeplerdir. Tersine göçün altında yatan başka bir neden de rejim baskısı, siyasi yapılanma gibi politik sebeplerdir. Sosyal sebepler kategorisinde ise sağlık, eğitim kurumları ile alt yapı tesislerinin yetersizliği, yetersiz sosyal ilişkiler sayılabilir. Ayrıca göçle gelen bireyler göç ettikleri yerde birtakım problemlerle karşılaşmakta ve psikolojik sorunlar yaşamaktadır. Bireyin içinde bulunduğu durum da psikolojik sebepler kategorisinde değerlendirilebilir (Bulut Keskin, 2021: 29).

Literatürde tersine göç olgusu sadece bireylerin doğdukları ve büyüdükleri yerlere doğru olan göçlerle sınırlandırılmamaktadır. Toplumsal yaşamda birey çeşitli nedenlerden ötürü kendi doğup büyüdüğü ya da ailesinin doğup büyüdüğü yerleşim birimine dönmek yerine daha küçük, yaşam kalitesi açısından daha elverişli yerlere doğru tersine göç etmektedirler (Gümüş, İlhan ve Gülersoy, 2013).

Tersine göç literatüründe bu olguya ilişkin çeşitli yaklaşımlar vardır. Bunlardan bir tanesi de yapısalcı yaklaşımdır. Bu yaklaşım tersine göç sürecindeki göçmenleri üç kategoride değerlendirmiştir. 1. Geri dönüş noktasında ısrar edenler: belli bir finansal amacı gerçekleştirdikten sonra geri dönenlerdir. 2. Emeklilik için geri dönenler: Belli bir süre çalıştıktan sonra emeklilik ile birlikte ülkelerine geri dönerler. 3. Yeni hedefleri olduğu için geri dönenler: Kendi ülkelerinde yeni istihdam alanlarının oluşmuş olması, oradaki hizmetlerin geliştirilmiş olması göçmen için önem arz etmektedir (Kepenek ve Uğuzman, 2018: 17). Burada değinilmesi gereken diğer bir tersine göç yaklaşımı da "sosyal ağ" yaklaşımıdır. Bu yaklaşımda temel olan göçmenlerin kendi ülkeleri ile olan ilişkilerini her daim sıcak tutmalarıdır. Bu sıcak ilişkiler bireyler tersine göç sürecinde ve göçe karar verme sürecinde cesaret ve motivasyon sağlamaktadır (Kepenek ve Uğuzman, 2018: 18).

2.2 İç Göç ve Dış Göçte Tersine Göç Süreci

Genel bir kavram olan tersine göçü, araştırma kapsamına bağlı olarak daha özel çerçevede değerlendirmek gerekir. Bu nedenle göçler mesafe bakımından iç göç ve dış göç olarak iki kategoride değerlendirilebilir. İç göç ülke içerisinde bir yerden farklı bir yere doğru yapılan yer değiştirme hareketine, dış göç de ülke sınırlarını aşarak farklı yerleşim yerlerine doğru gerçekleştirilen yer değiştirmeye verilen isimdir (Kaygalak, 2009: 12). İç göçler, kır veya köylerden kentlere ya da büyük şehirlere doğru gerçekleşmektedir (Keleş, 2002: 72).

Dış göç bireyin kalıcı ya da belli bir süreliğine çalışmak veya yerleşmek gibi birtakım gayelerle ülke sınırlarını aşarak gerçekleştirdiği nüfus hareketliliğidir (Üner, 1972: 72). Dış göç bazı kaynaklarda

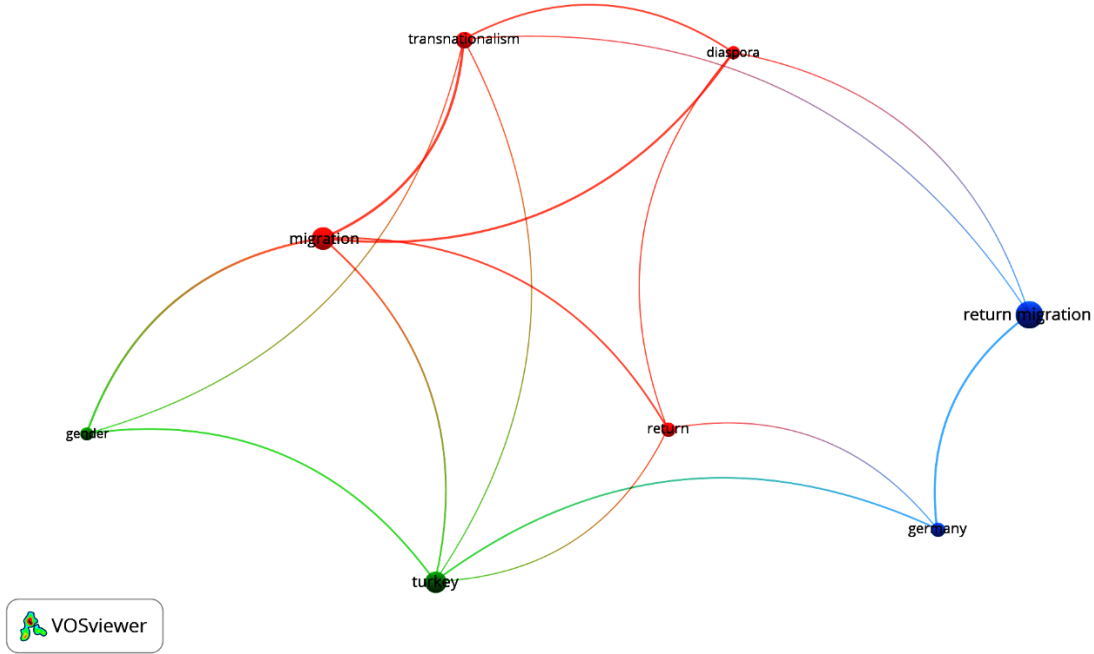
uluslararası göç olarak da adlandırılmaktadır. Uluslararası göç, bireyin bir ülkeden diğer bir ülkeye yaptığı yer değiştirme eylemidir. Burada ülkeden ayrılanlar ile kalanlar arasında bir bağ söz konusudur. Ayrıca uluslararası göç diğer göç türlerinden farklı olarak çok-boyutludur. Ekonomik, siyasi, kültürel ve demografik birçok süreci de içinde bulunduran büyük bir sistemdir (Faist, 2003:30).

İç göç ve dış göç kendilerine has olgulardır. Dış göç, iç göçe nazaran daha kompleks yapıdadır. Bu iki göç türünün de kendine özgü tersine göç süreci vardır. Tersine göçün iç göçteki ve dış göçteki dinamikleri birbirinden farklı olabilmektedir. Türkiye’de 1950’li yıllarla birlikte artan sanayileşmeye bağlı bir biçimde köyden kente artış yaşanmıştır. 2000’li yıllarda bu göç hareketinin yönü değişmiştir. Kentsel mekânlardan köylere doğru göç hareketliliği başlamıştır (Gümüş, İlhan ve Gülersoy, 2013: 256). Dış göçte tersine göç sürecinde, bireyler göç ettikleri yerlerde amaçlarına ulaştıktan sonra bir takım itici faktörlerin ortaya çıkmasıyla birlikte geldikleri yere geri dönmelerini kapsayan bir süreçtir (Şahin- Kütük, 2016: 115). Tersine göç hareketinde bulunan göçmenler iki yönlü ağlar kurarlar. Bu ağlar kendi vatanlarına döndüklerinde ortadan kalkmazlar. Bu iki yönlü ağlar çok uçlu boyut kazanarak mal, bilgi, semboller hatta kültürel pratiklerin değişim mekanizması işlevi görür (Faist, 2003: 31).

3 Araştırmanın Yöntemi

Tersine göç olgusu sosyolojik, antropolojik ve yönetsel açıdan 1970’li yıllardan itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Konu ile ilgili olarak George Gmelch, yirminci yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri’ne gelen 4 milyon Avrupalı göçmenin anavatanlarına geri döndüğünü ancak sosyal bilimciler tarafından fark edilmediğini ifade etmiştir. Mangalam tarafından 1968 yılında yayınlanan göç bibliyografyasında listelenen 2051 başlıktan sadece 10’u tersine göç çalışmaları ile alakalıdır. Gmelch’e göre tersine göçün ihmal edilmesinde dünyanın birçok yerinde gerçekleşen kitlelerin kırdan kente göç hareketlerini analitik çerçeveye oturtma isteği, mevcut antropolojik saha çalışmalarının doğası, geri dönüş ve göç döngüsünün nicelleştirilmesinde yaşanan zorluklar etkili olmuştur (Gmelch, 1980: 135).

Yabancı literatür kapsamında Scopus veritabanında taranan dergilerde yer alan tersine göç olgusu ile ilgili çalışmalarda kullanılan kavramlar ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri aşağıdaki şekilde gösterilmiştir. Çalışmalarda transnasyonalizm (transyonalizm), diaspora (diaspora), göç (migration), geri dönüş (return), Türkiye (Turkey), Almanya (Germany), cinsiyet (gender) kavramları sıkça kullanılmaktadır. Yerli kaynaklarda ise daha çok içgöç sürecinde tersine göç konusu ele alınmıştır.

Şekil 2: Scopus Veritabanında Taranan Dergilerde Tersine Göç Konusunda Yapılan Çalışmaların Kavram Haritası¹

23.06.2021 tarihinde Yüksek Öğretim Ulusal Tez Merkezi tarandığında tersine göç konusunda sosyal bilimler alanında yapılmış çalışmaların sayısı 13 adettir. Bu çalışmaların 11 tanesi 2018 yılı sonrasında yapılmıştır. Bu çalışmaların ancak iki tanesi dış göçte tersine göç sürecini ele almıştır. Dış göçle ilgili yapılan yerli çalışmalara bakıldığında genellikle göç edilen yere uyum ve bütünleşme sorunları üzerine odaklanıldığı gözlemlenmiştir. Avrupa’da artan yabancı düşmanlığı ile birlikte Türkiye’de tersine göç olgusunu yeniden gündeme gelmiştir.

Saha araştırmasına dayanan çalışmada temel hedef Almanya’dan Iğdır’a olan tersine göç olgusu ve bu olgunun altında yatan dinamikleri araştırmaktır. Ayrıca Iğdır özelinde tersine göçün altında yatan sosyolojik sebepleri araştırmak ve alandan elde edilen verilerle tersine göç literatürüne katkı sağlamak araştırmanın diğer hedefleri arasında yer almaktadır.

Bu çalışma Iğdır’da gerçekleştirilmiştir. Araştırma alanı olarak Iğdır’ın seçilmesinin nedeni, burada iç göç ve dış göçte tersine göç eğilimlerinin gözlemlenmesi ve buranın sosyolojik yapısının tersine göçü teşvik eder nitelikte olmasıdır. Bu çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

- Almanya’dan Iğdır’a geri dönüş süreci nasıl işlemektedir?
- Iğdır’daki etnik yapıya bağlı olarak aile bağlarının kuvvetli olması tersine göç sürecini nasıl etkilemektedir?
- Göçmenlerin yurtdışında karşılaştıkları dışlanma, ayrımcılık gibi muameleler tersine göç sürecini nasıl etkilemektedir?
- Dış göç öncesi belirlenen hedef ve kararlar tersine göç sürecinde nasıl bir etki olmaktadır?

¹ Bu haritalandırma VOSviewer programı aracılığıyla scopus veritabanındaki dergilerde yayınlanan makalelerin anahtar kelimelerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tersine göç, en temelinde bireyin bir yerden önceki yerleşime doğru yaptığı bir yer değiştirme hareketidir. Ancak bu hareketin altında yatan birçok dinamik yer almaktadır. Bu nedenden ötürü tersine göç analizi yapabilmek için olayın başladığı yere yani ilk göç hareketine ve onun da öncesine gitmek gerekmektedir. Tersine göç olgusunu anlamak ve açıklamak için şu süreçlerin her birinin teker teker ele alınması gerekmektedir: (1) dış göç ya da iç göç öncesi durum, (2) göç hareketi (3) göç edilen yerdeki durum, (4) tersine göç hareketi, (5) tersine göç edilen yerdeki durum. Tersine göç edenlerin yeniden bütünleşmesinin ele alındığı “Reintegration Strategies Conceptualizing How Return Migrants Reintegrate” adlı çalışmada Katie Kuschminder yaşam döngüsü yaklaşımı ile benzer temalara odaklanmıştır. Bu temalar, (1) göçten önceki yaşam, (2) göç etme kararı, (3) göç ülkesindeki yaşam, (4) geri dönme kararı, (5) geri dönüş deneyimi (6) yeniden entegrasyon deneyimidir (Kuschminder, 2017: 11). Bu çalışmada göçmenlerin ve ailelerinin yaşam deneyimlerinden yola çıkılarak dış göçte tersine göç olgusu ve bu olgunun altında yatan dinamikler aşağıdaki temalar ekseninde araştırılmıştır: Dış göç öncesi durum, dış göç hareketi, göç edilen yerdeki durum, tersine göç hareketi, tersine göç edilen yerdeki durum

Keşfedici (incelemeci) bir çalışma niteliğinde olan bu çalışma nitel araştırma desenine bağlı kalınarak yürütülmüştür. Burada keşfedici araştırmanın temel niteliklerinden biri olan nitel yöntem kullanılmıştır (Neuman, 2016: 51-52). Nitel araştırma ve nitel sorular şemsiye bir terimdir nitel araştırma süreci çok farklı biçimlerde kurgulanmaktadır (Merriam, 2013: 21). Söz konusu çalışmada veri toplama tekniklerinden yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır. Mülakat tekniği yapılandırılmış, yapılandırılmamış ve yarı-yapılandırılmış olmak üzere üç kategoriye ayrılır. Yapılandırılmış görüşmede araştırma soruları mülakat başlamadan belirlenmektedir ve bu sorular görüşme boyunca değiştirilmezler. Yapılandırılmamış görüşmede araştırma sorularından ziyade araştırma odağındaki bir konu üzerinden yola çıkılarak karşılıklı etkileşim ve diyalog oluşur (Glesne, 2015: 141). Yapılandırılmış görüşmeler anketin sözel formuna benzemektedir. Önceden belirlenmiş sorular değiştirilmeksizin sorulur, sorularda esneme yoktur. Yapılandırılmamış görüşmelerde bir konu vardır, görüşme soruları esnek yapıdadır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler ise hem önceden belirlenmiş sorulardan oluşur hem de görüşme esnasında görüşmenin akışına göre yeni sorular eklenebilir, gerek yapılandırılmış gerekse yapılandırılmamış görüşmenin karışımı şeklindedir (Merriam, 2013: 87). Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Katılımcılara dört temel soru yöneltilmiştir. Ayrıca bu dört temel soruya ilişkin 83 tane sonda sorusu hazırlanmıştır. Ayrıca görüşmenin akışına göre ve katılımcıların ifadelerinin ve araştırmanın amacı doğrultusunda bazı sorular çıkarılmış bazı sorularda eklenmiştir. Katılımcılardan ses kaydı için izin alınmıştır. Görüşmelerin ses kayıtlarının en kısası 26 dakika, en uzununu 71 dakikadır.

Almanya’dan İğdır’a dönüş yapan göçmenler üzerine detaylı ve sosyolojik bir çalışmanın olmaması grubun seçimini anlamlı kılmaktadır. Bir evrendeki çalışma grubunun bilinmediği ya da tek tek tanımlanamadığı durumlarda olasılığa dayalı olmayan teknik kullanılmaktadır (Kumar, 2011: 218-219). Alanda yapılan gözlem ve görüşmelerden Almanya’dan İğdır’a kaç kişi ya da ailenin döndüğü noktasında belirsizlik söz konusudur. Bu nedenle araştırmanın çalışma grubunun seçiminde olasılığa dayalı olmayan örneklem teknikleri içerisinde yer alan kartopu örnekleme kullanılmıştır. Kartopu örnekleminin en büyük avantajı, görüşülen kişilerle kurulan bağlantıların, diğer kişilere ulaşmada kolaylık sağlaması ve görüşülen kişilerin kendisini güvende hissederek daha gerçekçi cevaplar vermesidir. Bu da elde edilen verilerin daha güvenilir olmasına katkı sağlamaktadır (Merriam, 2013: 78).

Nitel bir çalışmada kaç kişi ile görüşüleceği, kaç yere gidileceği ve kaç tane belge okunacağı bu alanda çalışma yapanları endişeye düşürmektedir. Bu konuda Lincoln ve Guba 1985 yılında doygunluk ve aşırılık seviyesine ulaşıncaya kadar görüşme yapmayı tavsiye etmektedir (Merriam, 2013: 79). Bu çalışmada, çalışma grubunun bilinmediği durumlarda araştırmanın sonlandırılması için gerekli koşul olarak doyma noktası (Kumar, 2011) dikkate alınmıştır. Ve yeterli bilgiye ulaşıldığı düşünüldüğünde araştırma sonlandırılmıştır. Göçmenlere ait resmî kurumlar ve yapılan

çalışmalarda herhangi bir istatistiksel veriye ulaşamaması araştırmanın evrenini belirlenememesine yol açmıştır. Araştırmanın başlangıcında herhangi bir sayıdan yola çıkılmadan, doyum noktasına ulaşıldığında araştırmanın sonlandırılması planlandığı için, altı kişi ile görüşülmüştür ve görüşmeler 2021'in Mayıs ve Haziran aylarında gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin üçü katılımcıların işyerinde, ikisi görüşmecinin evinde, bir tanesi de kafede gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların hepsinin sorulan soruları rahat bir şekilde ve içtenlikle cevapladıkları düşünülmektedir. Çalışma 07.07.2021 tarihli toplantı kararı ve 2021/21 toplantı sayısı ile Iğdır Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinin 10/1. maddesi uyarınca, bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun olduğuna karar verilmiştir.

Araştırma sahası, 1960'lı yıllardan itibaren Iğdır'dan Almanya'ya, Avusturya'ya, Belçika'ya, Hollanda'ya, Fransa'ya göçler yaşandığı Iğdır'dır. Tersine göç olgusunda her bir ülkenin dinamikleri bir birbirinden farklıdır. Bu açıdan sadece bir ülkeden tersine göç eden Iğdırlılar üzerine odaklanılmıştır. Iğdır'dan Almanya'ya olan göçlerin diğer ülkelere göre görece fazla olması ve Almanya'dan gelen göçmenlere ulaşmanın daha kolay olması gibi faktörler Almanya'dan göç edenler üzerine çalışılmasında etkili olmuştur. Araştırmada tersine göç süreci sadece katılımcıların göç süreci üzerinden ele alınmamıştır. Katılımcıların akrabalarının da göç sürecine ilişkin bilgilerine de yer verilmiştir. Bu açıdan sadece Iğdır'da doğup büyüyen ve hayatının belli bir bölümünü Almanya'da geçiren katılımcılara değil aynı zamanda ailesi Iğdırlı olup Almanya'ya göç etmiş, kendisi Almanya'da doğup büyümüş daha sonra Iğdır'a göç etmiş kişiler de araştırmanın çalışma grubuna dahil edilmiştir.

Nitel veri toplama tekniklerinde çeşitlilik olduğu gibi aynı zamanda nitel veri analizleri de bir çeşitlilik vardır (Glesne, 2015: 256). Nitel verilerin çoğu toplandığında kodlama² yapılmalıdır ve daha sonra analiz edilmelidir (Glesne, 2015: 269). Bu çalışmada kategori sözcüğü tercih edilmiştir. Niteliksel veri analizinde fikirler kavramlar, temalar tekrar tekrar okunarak kavram ve kategoriler olarak ayrıştırılır. Bu süreç araştırmacı için yönlendirici bir araçtır. Bu süreçte öncelikle alan notları çözümlenir, verilerden oluşan metin parçalara bölünür ve temel çerçeve oluşturulur (Kümbetoğlu, 2017: 152). Araştırmanın analiz aşamasında ses kayıtları yazıya geçirilerek deşifre edilmiştir. Bu deşifre sonucunda dış göç ya da iç göç öncesi durum, ilk göç hareketi, göç edilen yerdeki durum, tersine göç hareketi ve tersine göç edilen yerdeki durum olmak üzere altı ana kategori ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca deşifre sonucunda bu kategoriye bağlı alt kategoriler oluşturulmuştur. Bu alt kategorilere görüşme sonucunda elde edilen metinler yerleştirilmiştir. Görüşmelerde ortaya çıkan verilerin özgün biçimlerine sadık kalınarak bireylerin söylediklerinden doğrudan alıntılar yapılarak veriler yorumlanmıştır.

4 Araştırmanın Bulguları

4.1 Katılımcıların Demografik Özellikleri

Birinci katılımcı (K1) kadın, 35 yaşında, evli, bir çocuk annesidir. Katılımcı üniversite eğitimi almıştır. Katılımcının eşi beden eğitimi öğretmenidir ve Iğdırlıdır. Katılımcı Almanya'da doğmuş büyümüştür ve evlendiği için 28 yaşında Iğdır'a gelmiştir. Katılımcının annesi babası kardeşleri Almanya'da yaşamaktadır. Katılımcı ailesi ve Almanya'daki arkadaşlarıyla iletişim halindedir.

İkinci katılımcı (K2) erkek, 49 yaşında evli ve bir kız bir erkek olmak üzere iki çocuk babasıdır. Katılımcı 6 yaşındayken ailesi ile birlikte Almanya'ya gitmiştir. İlkokul eğitimini orada almıştır. Daha sonra meslek okuluna gitmiştir. Ancak meslek okulunu yarıda bırakmıştır. İş yaşamına terzi mesleğiyle başlayan katılımcı Almanya'da ve Türkiye'de çeşitli işlerde çalışmıştır. Katılımcının eşi Iğdırlıdır. Katılımcı 28 yaşında Almanya'dan Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'ye geldikten sonra evlenmiştir. Katılımcının kardeşleri ve akrabaları Almanya'dadır ve onlarla iletişim halindedir.

² Bazı nitel araştırmacılar kodlama yerine index ve kategori sözcüklerini tercih etmektedirler

Üçüncü Katılımcı (K3) erkek, 50 yaşında, evli ve üç kız babasıdır. Kızlarının birisi 23 yaşında, yeni nişanlanmış; diğeri 19 yaşındadır ve liseyi yeni bitirmiştir. Diğer kızı da birisi de yeni liseye geçti. Katılımcının eşi 38 yaşındadır ve Iğdırlıdır. Katılımcının mesleği tarım makineleri tamirciliğidir. Katılımcı Almanya’da 4 yıl ilkokul eğitimi almıştır daha sonra meslek okuluna gitmiştir ancak adli bir olaya karıştığı için eğitimini tamamlayamamıştır. Almanya’da bir süre yargılanmıştır. Daha sonra Türkiye’ye gelmiştir.

Dördüncü katılımcı (K4) erkek, 43 yaşında, evli ve reklamcılık işi yapmaktadır. Katılımcının eğitim durumu üniversite terktir. Katılımcı iki evlilik yapmıştır. Katılımcının birinci evliliğinden iki, ikinci evliliğinden üç çocuğu olmuştur. Katılımcının iki çocuğu Almanya’da üç çocuğu Türkiye’de yaşamaktadır. Katılımcı ilk evliliğini 17 yaşında Almanya’da yapmıştır. İkinci evliliğini Türkiye’de yapmıştır. Katılımcının her iki eşi de Iğdırlıdır. Katılımcı 6-7 yıl Almanya’da kalmıştır. Daha sonra ailevi nedenlerden ötürü ilk eşinden ayrılmıştır.

Beşinci katılımcı (K5) erkek, 47 yaşında, evli ve iki çocuk babasıdır. Katılımcının anne ve babası Iğdırlıdır. Katılımcı Almanya’da doğup büyümüştür. 29 yaşında Iğdır’a gelmiştir. Katılımcı eşi ile Iğdır’da tanışmış ve evlenmiştir. Katılımcının eşi de Iğdırlıdır. Katılımcının anne ve babası 55- 60 senedir Almanya’da yaşamıştır. Katılımcının babası vefat etmiştir, annesi de Almanya’da yaşamaktadır.

Altıncı katılımcı (K6) erkek, 40 yaşında, evli ve iki çocuk babasıdır. Katılımcı akademisyendir. Katılımcının eşi öğretmendir. Katılımcı eğitim için Almanya’ya gitmiştir ve orada 10 yıl kalmıştır. Katılımcının akrabalarının çoğu Almanya’da olduğu için katılımcı Almanya’da zorluk çekmemiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Kod	Yaş	Cinsiyet	Medeni Durum	Meslek
K1	35	Kadın	Evli	İngilizce Öğretmeni
K2	49	Erkek	Evli	Taksi Şoförü
K3	50	Erkek	Evli	Taksi Şoförü
K4	43	Erkek	Evli	Reklamcı
K5	47	Erkek	Evli	-
K6	40	Erkek	Evli	Akademisyen

4.2 Katılımcıların Dış Göç Süreci

Avrupa, ikinci dünya savaşı sonrasında sanayisini ve üretim kapasitesini arttırmak amacıyla az gelişmiş ülkelerden işgücü talep etmiştir. Bu talep doğrultusunda Türkiye, ilk olarak 1961 yılında Almanya ile işçi değişim programı imzalamıştır (Şahin-Kütük, 2015: 621). Benzer ikili anlaşmalar 1964 yılında Avusturya, Belçika ve Hollanda’yla, 1965’te Fransa’yla ve 1967 yılında İsveç’le imzalanmıştır (Abadan-Unat, 2017: 84). 1970’li yılların ikinci yarısında petrol krizi ortaya çıkmıştır ve istihdam alanlarının daralmasına sebep olmuştur. Bazı ülkelerde emeğe olan ihtiyacın azalması göçmenlerin işe yaramaz ve devlete yük olarak algılanmasına sebep olmuştur. Bu noktada ülkeler, göçmenler üzerinde geldikleri ülkelere dönme noktasında baskı oluşturmuşlardır (Şahin-Kütük, 2015: 621). Hedef bölge olarak ön plana çıkan Avrupa ülkelerinin göç akışını engelleyici önlemleri ve göçü bir güvenlik meselesi etrafında inşa etmeleri söz konusudur (Gün ve Tekemen, 2021: 74). Bu durum günümüzde, son zamanlarda yaşanan olaylarla birlikte değişik bir boyut kazanmıştır. Yapılan muamele açısından yabancı ülkelere ilk gidenler ile sonra gidenler arasında çok büyük fark vardır. Almanya’ya ilk gidenlere karşı olumlu bir tavır söz konusu iken sonraki gidenlere karşı olumsuz bir tavır sergilenmiştir. Bu tavır değişiminde gerek ülkeler arasında emek arz ve talep ilişkisinin değişmiş olması gerekse Almanya’ya gidenlerin orada bıraktığı etkiler gerekse de son dönemde yaşanan politik gelişmeler etkili olmuştur.

Araştırmaya katılanların hepsi Iğdır'dır. Katılımcılardan ikisi Almanya'da doğup büyümüştür ve üçü sonradan Almanya'ya gitmiştir. Almanya'da doğup büyüyenlerin dış göç daha önceki kuşaklara dayanmaktadır. Burada katılımcıların ya da ailesinin Almanya'ya gidiş süreci ve oraya gitme nedenleri değerlendirilmiştir

Katılımcılardan ikisi yurt dışında yaşamıştır ve orada büyümüştür. Bunlardan birisinin Almanya'ya ilk olarak annesinin anne ve babası gitmiştir. Daha sonra 1970'li yıllarda katılımcının annesi gitmiştir. 1975 yılında katılımcının babasının babası, 1985 yılında da babası annesi ile evlendikten sonra gitmiştir. Dış göç sürecinde gidenler ve kalanlar iletişim ağı devam etmiştir. İlk gidenlerin gittikleri yerdeki deneyimleri ve kurduğu ilişkiler yeni göçlere de davetiye çıkarmıştır. Gidenler Iğdır'da kalanları da göç sürecine dahil etmiştir. Göç sürecinde ilişkiler ağı oluşmuştur. Burada yaşanan göç Iğdır'daki sınırlı istihdam alanlarından kaynaklanmaktadır. Almanya'ya ilk gidenler belli birikim yaptıktan sonra Iğdır'a dönmek hedefiyle gitmişlerdir. Başta geri dönme hedefi bazen tersine göçte etkili olabilmektedir.

"...ben hiç burada doğmadım zaten... Almanya'da doğdum 28 yıl Almanya'da yaşadım, 28 yaşına geldiğimde buraya geldim... Önce dedem, sonra babam. Babam daha doğrusu annemle evlendikten sonra Almanya'ya göç etmiş... 85'te babam gelmiş Almanya'ya. Babamdan önce dedem gelmiş Almanya'ya büyük ihtimal 1975'te gelmiş... Annem Almanya'daydı. Annemle evlendikten sonra Almanya'ya gitmişler. Önceden Annem Almanya'daymış... 9 yaşında Almanya'ya gidiyor. Babası ve annesi ondan önce Almanya'ya gidiyor. Sonrasında baba ile anne gelip çocuklarını alıyorlar... Almanya'da birisi olmuş onun aracılığıyla birileri Almanya'ya gelmiş, bir ilişkiler ağı oluşmuş. Birinin şeyi ile gitmişler yani... Çoğunlukla para kazanmak için gitmişler yani... Para kazanalım iyi bir para kazanalım sonra memleketimize geri dönelim. Ama gittikten sonra geri dönememişler." (K1)

Almanya'da doğmuş diğer katılımcının annesi ve babası Iğdır'daki sınırlı istihdam alanlarından dolayı işçi olarak Almanya'ya göç etmiştir. 1950'lerden itibaren tarımda makineleşme ve toprakların miras yoluyla parçalanması neticesinde iç göç ve dış göç artmıştır. Katılımcının babası 11 kardeştir ve onlara ait sınırlı bir tarım arazisi vardır. Bu sınırlı alan ailenin geçimini sağlamaya yetmemiş ve aileyi göç etmeye zorlamıştır. Katılımcı Iğdır'ın %70'inin Alıncı olduğunu ifade etmiştir. Almanya'ya ilk gidenler arkalarında bıraktıkları aile, akraba, eş, dostu da Almanya'ya göç etme noktasında teşvik etmiştir.

"...burada köydesin 7-8 kardeşin birkaç yer babadan kalma hangisi onu eksin biçsin çoluk çocuğunu yetiştiresin yoksulluktan gitmişler... Köyde benim babam bir 11 tane kardeştir... Almanya savaştan çıktıktan sonra onlar zaten işçi zaten istediler. Yani o zamanlar annem babam gidip yazılıyordu... Kurayla imiş yani çekiyorlarmış çıkıyordu... Bizim köy diyebilirim ki Türkiye genelinde... En çok Alıncısı olan yerdir. Yani köye git adam bulamazsın onu götürmüş bunu götürmüş yani kardeş kardeşi götürmüş... Sıkıntıdan dolayı etmişler kimse keyfinden gitmemiş oranın sayesinde Iğdır'ın yüzde yetmiş Alıncıdır." (K5)

Katılımcıların bazıları çocukken aileleriyle Almanya'ya gitmiştir. Katılımcılardan birinin dedesi varlıklı bir aileden gelmektedir. Ancak babası ve amcasının arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden aile göç etmek zorunda kalmıştır. Katılımcının babası Almanya'ya amcası da Avusturya'ya göç etmiştir. Aile içindeki anlaşmazlıklar da dış göçü etkilemektedir. Dış göç sürecinde, sürecin başını çeken öncü bir kişi yer almaktadır. Bu kişi genellikle baba olmaktadır ancak bazen de anne baba her ikisi birlikte de olabilmektedir. Bu kişi o yerleşim yerini ya da ülkeyi keşfetmektedir. Daha sonra bu yerleşim yeri aile için de uygunsuzsa tüm aile göç etmektedir. Göç süreci genellikle böyle işlemektedir. Katılımcının ilk babası Almanya'ya gitmiştir. Ardından da tüm aile Almanya'ya gitmiştir.

"Aslında dedemin durumu iyiydi. Yerleri falan çok vardı... Dedemin 2 oğlu oluyor amcamla babam. Bunlar belli yaşlara geliyorlar anlaşamıyorlar. Bu miras şeyinde anlaşamıyorlar, kavga ediyorlar. Kavga esnasında babam vuruluyor yaralanıyor... Amcam cezaevinde... Dede sürekli yer satıyor. Birini hastanede tedavi ettirecek, diğerine cezaevinde avukat tutacak iyice fakirleşiyorlar. O zaman da Allah kapı açıyor. Amcam Avustralya'ya gidiyor, Babam da Almanya'ya gidiyor. Babam biraz kaldıktan sonra hepimizi alıp götürüyor... O zaman da

Almanya 2. Dünya savaşından sonra zaten göç aldığı ülke Türkiye’ydi. İş için... iş kolaydı bulmuştu zaten...” (K2)

Diğer bir katılımcının babası 1970 yılında Almanya’ya gitmiştir. Burada da ilk giden kişinin o ülkeyi keşfetmesi ve uygun koşullar oluşunca da tüm aileyi götürmesi söz konusudur. Önce katılımcının babası Almanya’ya gitmiş orada birikim yapmış daha sonra ailesini de götürmüştür. Burada dış göç sürecine bir kişi üzerinden değil de aileler üzerinden bakmakta fayda vardır. Dış göç hikâyelerinde bir kişinin öncü olarak gitmesi ardından tüm ailenin göç etmesi yaygındır.

“Ben 7 çocuklu bir ailenin çocuğuyum. Biz annemizin kucağında işte... 5 kardeş... O zaman kardeşimin birisi Almanya’da dünyaya geldi... Babam 70 tarihinde ben doğduğumda Almanya’ya gitmiş. Biz 9 sene sonra Almanya’ya gittik... Babam gitti, çalıştı, para topladı. Biraz kendini toparladıktan sonra bizi götürdü. İşçi ailesi çocuğu olarak gittik oraya.” (K3)

Bazı katılımcılar ise gençken gitmişlerdir. Bunlardan birisi evlenmiş, Almanya’ya gitmiştir ve orada yaşamıştır. Iğdır’da evlilik yoluyla Almanya’ya gidenler mevcuttur. Bir dönem Iğdır’da evlilik Almanya’nın kapısını açan bir anahtar rolü görmüştür. Katılımcı ailesinin zoru ile evlenmiştir. Çünkü katılımcının ailesi için de evlenip Almanya’ya gitmek bir kurtuluş olarak görülmüştür. Katılımcı Iğdır’daki olumsuz koşullardan kurtulmak için daha önce Almanya’da yaşayan eşi ile evlenmiştir. Katılımcının babasının vefat etmiş olması katılımcıyı tutunacak bir dal aramaya itmiştir. Bu dal da, kurtuluş da Almanya’ya gitmek olmuştur. Katılımcının Almanya’ya gitmesi, hayatını kurtarması için evlilik kurumu bir araç rolü görmüştür. Alanda yapılan diğer görüşmeler geçmişte evlilik yoluyla Almanya’ya gidişlerin olduğunu hatta Almanya’ya gitmek için insanların avukatlar tarafından yönlendirildikleri de ifade edilmiştir.

“17 yaşında evlendim sonra 18’de Iğdır’dan gittim. Ondan sonra orda 6-7 yıl orada kaldım... Ben evlendim eşimle beraber gittim. Orada yaşamak için gittim... Bir şey yok diyerek evlendik... Ben Almanya Köln’e gittim. Orada yaşadım 6 yıl... İşte git orda hayatını kurtar Iğdır’da ne yapacak?... Öyle evlendik gittik işte... Valla 18 yaşındaydım daha okul çağında bıraktık gittik. Baba yoktu önümüzde bir anne vardı. Babamızı kaybetmişim. Yapacak da pek bir şey yoktu yani gitmekten başka bir şey yoktu. Çünkü önümüzde bir büyük yoktu. Bir şekilde kendi hayatımızı kurmak zorundaydık. O şekilde.” (K4)

Katılımcıların bazıları zengin olmak amacıyla Almanya’ya önce işçi olarak gitmiştir. Ancak orada aradığını bulamamıştır ve zengin olamayacağı düşüncesiyle çeşitli kurslara katılarak orada eğitim almıştır. Aldığı eğitimlere bağlı olarak orada iş bulmuş ve Almanya’da kalma süresini uzatmıştır. Katılımcı orada hem iş yapmıştır hem de eğitim almıştır. Eğitim süresi bitince Türkiye’ye dönmüştür.

“Almanya’ya zengin olurum... Diye gittim. Orada aynı zamanda kursa da gidiyordum... 3 ay sonra anladım ki yani burada çalışmayla zengin olamayacağımı anladım... 1 buçuk yıl dil kursuna gittim. Daha sonra Köln spor akademi ye müracaat ettim, kabul edildim. Son dönemde onların dil kursuna gittim. 1 sınav vardı ve sadece onu kazandım. Okulu biraz daha uzatmak istedim biraz daha kalmak. Çünkü 1 iş bulmuştum. Öyle böyle derken 10 yıl Almanya’da kaldım.” (K6)

4.3 Katılımcıların Almanya’daki Durumu

Katılımcıların Almanya’daki durumları çeşitli açılardan değerlendirilebilir. Görüşme esnasında katılımcıların Almanya’daki gündelik yaşamından kültürel yaşam sosyal yaşamlarına ilişkin birçok soru sorulmuştur. Ancak burada tersine göçün yaşanmasına olanak tanıyan ve tersine göçe etki eden durumlara yer verilmiştir. Örneğin katılımcıların kazançlarını Türkiye’ye aktarmaları, Iğdır’lı kimlik ve kültürünü yaşatmaları, Almanya’da gündelik yaşamda karşılaştıkları, dışlanma ve ayrımcılık tersine göç üzerinde etkilidir.

4.3.1 Mali kaynaklar: Kazançlar ve Yatırımlar

Göçmenlerin ülkelerine getirdiği dövizler ve ülkelere yaptığı yatırımlar gerek ülke ekonomisine gerekse bölge ekonomisine olumlu katkılar sağlamaktadır. Iğdır’dan Almanya’ya gidenlerin

motivasyonlarından bir tanesi de göç ettikleri yerde kazanacakları ekonomik kazançlardır. Bazı ülkelerde yurtdışına işçi olarak giden göçmenlerin getirdiği dövizler, doğrudan yabancı yatırımlarını ve ulusal ihracat kazançlarını önemli ölçüde aşabilmektedir. Bazen de göçmenlerin ülkelerine getirdiği dövizler, ticaret açığını daraltmaya, dış borcu kontrol etmeye, ülke ekonomisinde yaşanan dalgalanmaları dengelemeye yardımcı olmaktadır (Ammassari, 2009: 3). Almanya'dan gelen göçmenlerin yatırımlarını Iğdır'a yapmaları burada ekonomiye canlılık kazandırmıştır. Ayrıca yatırımların Iğdır'a yapılması da tersine göçü olumlu yönde etkilemiştir.

Göçmenler çoğu zaman kazandıklarını üretken kullanımda değil de daha üretken olmayan -konut, arazi satın alma, ulaşım, borcun geri ödenmesi- alanlarda kullanmaktadırlar (Hermele, 1997). Bu ve buna benzer davranışlarını Iğdır'da yapılan çalışmada da gözlemlemek mümkündür. Özellikle İlk kuşak göçmenler yatırımlarını Iğdır'da konut, arazi satın alma gibi üretken olmayan alanlarda kullanmışlardır. Göçmenleri bu davranışa iten temel sebeplerden biri de gelecekte bir gün Iğdır'a dönülecek olmaya ilişkin düşüncedir. Literatürde kazançlar birikim için harcanabildiği gibi tüketim için de harcanabildiği de gözlemlenmiştir (Hermele, 1997: 136). Dünyanın birçok yerinde, göç ve tersine göç bireysel karar değildir. Aileler tarafından riskler ve fırsatlar göz önünde bulundurularak toplu olarak alınır (Segal, 2016: 183). Iğdır'dan Almanya'ya olan göçlerde de bu durumu gözlemlemek mümkündür.

Katılımcıların bazıları birikimlerinin bir kısmını aile içerisindeki ekonomik sıkıntıların giderilmesinde kullanmıştır. Bu da aile içi dayanışmanın kuvvetli olduğunu göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu Almanya'ya herhangi bir yatırım yapmamıştır. Yatırımların büyük çoğunluğunu Türkiye'ye yapmıştır. Yatırımların Türkiye'ye hatta Iğdır'a yapılması buranın ekonomisini etkilemektedir. Ayrıca gelecek yıllarda buraya yapılacak tersine göçe de davetiye çıkarmaktadır.

“Annemler Onun borcunu öde bunun borcunu öde standart aile içi paylaşımlar. Ev alma şeyisine düşmemişler hiç. Belli bir süreden sonra ne gerek var diye düşünmüşler hep kirada oturmuşlar mesela hiç kendilerine konut almamışlar Hep buraya yatırım yapmışlar. Yatırımı Türkiye yapmışlar daha çok.” (K1)

Bazı katılımcılar Almanya'da çok uzun süre kalmadığı için birikim yapmamıştır. Almanların gibi bir gündelik yaşam deneyimlemek istemesi de birikim yapmasının önüne geçmiştir. Ancak bazı katılımcıların anne ve babası da tüm yatırımlarını Türkiye'ye hatta Iğdır'a yapmışlardır. Iğdır'dan emlak ve arsa almışlardır. Bu durum literatürde birinci kuşak göçmenlerin üretken olmayan alanlara yatırım yapmasını örneklemektedir. Ayrıca katılımcının ikinci kuşak olması ve yatırımlarını daha çok gündelik tüketim mallarına harcaması daha önceki araştırma sonuçlarının destekler niteliktedir.

“Ben kendim yapamadım. Bekardım... annemin babamın bütün birikimleri Türkiye'de, Iğdır'da 80'li yılların başlarında bir dükkân aldılar. Ondan sonra bir arsa aldılar arsanın içine ev yaptılar. Aldılar bu 40 yıl içinde babam hep köyden yerler alıyordu. Babam dedemin sattıkları yeri geri alıyordu.” (K2)

Türk parasının diğer ülkelerin parasından değersiz olması da yatırımın Türkiye'ye yapılmasına sebep olmuştur. Katılımcıların bazısının ailesi kazandıkları döviz Türkiye'de değerlendirmiştir. Türk parası, Euro'nun yanında değersiz olduğu için Almanya'da para kazanan bir kişinin Türkiye'de alım gücü daha fazla olabilmektedir. Yurtdışına göç etmiş olanlar bu nedenden ötürü de yatırımlarını Türkiye'ye yapmaktadırlar. Ancak katılımcıların büyük çoğunluğunun aile ve akrabaları özellikle Almanya'ya ilk gidenler Türkiye'ye geri döneceğini düşünerek Türkiye'ye yatırım yapmıştır.

“Peki yatırımları kazançlarını buraya yatırdılar? Neden yatırdılar şimdi şöyle söyleyeyim şimdi bugün buradan gitsem bir tane daire alsan 300 400 milyar paradır. Yani o da bir Almanca için ne yapar 20.000-30.000 euro yapar. Almanya'da ev Türk parasına 4-5 trilyon istiyor. Gelip burada o paraya 10 tane daire al... Benim annem çift emekli alıyor Almanya'da. 6 daire 1 dükkân var İstanbul'da onların kirası yatıyor, 2 tane Ankara'da var onların kirası yatıyor, 2

tane de burada var onların kirası yatıyor 10 tane dairenin parası en düşük 1 milyardan sayısal 10 milyar para yapar... Bana veriyor kardeşlerime veriyor, torunların harçlığını veriyor.” (K5)

4.3.2 Dayanışma- Kültür- Kimlik: Iğdırlı-Azeri Kimliğinden Türk Kimliğine

Günümüzde Almanya’da yaşayan Türkiye kökenli topluluklardan dört nesilden söz edilebilir. 1961’de ve sonrasında ilk göç dalgasıyla gelenler birinci nesil, 1974 yılında yürürlüğe giren aile birleşmesi yasasıyla Almanya’da doğan ya da Türkiye’de doğup küçük yaşta bu ülkeye gelmiş olanlar ikinci nesil olarak değerlendirilmektedir. Almanya’da büyüyen Türkiye kökenlilerin çocukları üçüncü nesil olarak ve üçüncü nesilden evlenmiş olan kişilerin dünyaya getirdikleri çocuklar da dördüncü nesli oluşturmaktadır. Birinci nesil göçmenler, Almanya’ya kalıcı olarak yerleşmeyi amaçlanmamasından dolayı uzun bir zaman geldikleri ülkenin bir parçası olmaya çalışmamış, düşük statülü konumlarına alışmışlardır (Abadan-Unat, 2002: 183).

Almanya’ya göç eden Türkler orada hemşeri birlikleri oluşturmuşlar ve dayanışma içerisine girmişlerdir. Böylelikle Almanya’daki Türkler kendi kültür ve kimliklerini bir nebze de olsa korumuşlardır. Göçmenler Almanya’da kendilerini ötekilere göre tanımlayıp (Kılıçbay, 2003, 156) Türk kimliği ile konumlanmışlardır. Kimlik durağan bir konum değildir ve geçmişin, geleceğin izlerini taşır. Buna göre kimlik, yaşam anlatısında kesin olmayan, geçici bir noktadır (Rutherford, 1998: 25). Iğdır’dan Almanya’ya gidenler Türk-Azeri-Iğdırlı kimliği ile gitmişlerdir. Iğdır’a döndüklerinde ise Almanca kimliği ile anılmışlardır. Almanya’dan Iğdır’a geri dönüşte birlikte kimliklerinde değişme söz konusu olmuştur.

Kimlik ve kültür açısından Iğdır’da etkili olan etnik gruplar bulunmaktadır. Bunlar Azeriler ve Kürtler’dir. Genellikle Iğdır’dan yurtdışına göç edenler Azerilerdir. Azeri-Iğdırlı kimliğine aidiyet hisseden Iğdır’dan Almanya’ya göç edenler Türk kimliği çerçevesinde dayanışma içerisine girmişlerdir. Ancak Iğdır’dan Almanya’ya göç edenler Iğdırlı-Azeri kimliklerini ve kültürlerini koruma noktasında hassas davranmışlardır. Azerilerin kimlik ve kültürün korunması geri dönüş için de bir motivasyon kaynağı olmuştur.

Ailenin kalabalık olması konuşulan dil için pratik yapılması ve kültürün yaşatılması açısından önem arz etmektedir. Katılımcıların bazısının aile büyükleri aile içinde Almanca konuşulmasına müsaade etmemişlerdir. Evde Türkçe konuşulmasına bilhassa Azeri şivesi ile konuşulmasına özen göstermişlerdir. Ailede kurban adeti, bayram kutlamaları ve büyükleri ziyaret gibi gelenekler uygulanmıştır. Burada aile, örf ve adetlerini uygulamaya birtakım değerleri de gelecek nesillere aktarmaya çalışmıştır. Türkiye’de önemli gelenekler arasında yer alan kurban kesme, büyükleri ziyaret etme gibi ritüeller devam ettirilmiştir.

“Bizim evde de sürekli çok kalabalık evde kalyorduk. Dede nene hep beraber. Amcam falan biz daha sonra ayrı eve ayrıldık. Babam hiçbir zaman evde Almanca konuşmamıza izin vermezdi. Evde Türkçe konuşacağız dedi çünkü kendi dilimizi unutmayalım diye. Tabii Azeri şivesi ile konuşuyorduk o ayrı bir mesele... Örf ve adetlerimizi biz hep orada devam ettirdik... Bayramlar olsun, büyüklere gitme ziyaret etme, kurban kesme onların hepsi yapıldı.” (K1)

Bir yerde azınlık olarak kalanlar arasındaki bağlar daha kuvvetli olabilmektedir. Almanya’da eskiden Türklerin azınlıkta olduğunu bu yüzden dayanışma içinde olmuştur. Ancak zamanla bu değişmiştir. Katılımcıların bazısı mesela eskiden yaşadıkları yerde bir tane Türk bakkalının olduğunu sırf o para kazansın diye kilometrelerde yolu yürüdüklerini ifade etmiştir. Katılımcı şu anda orada çok fazla Türkün yaşadığını artık gurbet kavramının kalmadığını, kişi sayısı olarak az iken olan dayanışmanın kalmadığını ifade etmiştir. Katılımcı kendilerini azınlıkta hissetmeyecekleri kadar yoğunlukta Türklerle bir arada yaşadıklarını ifade etmiştir.

“İlk zamanlar orada Türkler azdı. Türk bakkalı bile bir taneydi. O da kilometrelerce yürüyeceksin ki gideyim oradan ekme alayım Almanın ekmeği ile Türk bakkalındaki ekmeğin arasında 10 kuruş fark oluyordu. Ama şey önemliydi benim param gitsin Türk bakkalına. Eskiden orada Türkler arasındaki ilişki çok iyiydi şimdi o kadar ilişki kalmadı. Artık çok var

orada artık gurbetteyim diyemezsin. Eskiden 25 çocuklu bir sınıfta 3 tane 4 tane Türk vardı. Şimdi 25 tane çocuktan belki 15'i Türk'tür." (K2)

Katılımcıların bazısı tüm bayramları (23 Nisan Bayramını, Nevruz Bayramını, Ramazan Bayramı'nı) kutladıklarını ifade etmiştir. Bayramların kutlanması geleneklerin yaşatılması Almanya'da Türk kültür ve kimliğinin devamlılığı noktasında önemlidir. Gurbette iken göçmenlerin Türkiye'ye bakışlarının çok farklıdır ve milliyetçi duyguların kabarıktır.

"23 Nisan'ı kutladık Nevruz Bayramı'nı kutladık... Ramazan Bayramı kurban bayramı var Nevruz Bayramında Türklerin bayramıdır yıl başlangıcıdır... O kadar acıklı ki Türk programı çıkacaktı 20 dakikalığına haberler oluyordu 2 tane de şarkı okuyorlardı Bazı turistik yerleri gösteriyorlardı cumartesi saat ikide bir hafta boyunca o programı bekliyorduk... Gurbette yaşarsanız var ya tek yaşam amacımız ben nasıl faydalı olabilirim diye soruyorsunuz... Yani o kadar milliyetçi duygularımız çok kabarıktı şimdi o kadar yok daha Almanya'da." (K2)

4.3.3 Dışlanma ve Ayrımcılık

Birleşmiş Milletler (BM), bir ülkeye giren insanlar için vatandaşlar ve yabancılar olmak üzere iki kategori tanımlamaktadır (Kuschminder, 2017: 3). Yabancılar azınlıkta olup vatandaşlardan ayrı tutulmaktadır. Bu iki kategori dışlama ve ayrımcılık olmak üzere iki kavramı da beraberinde getirmektedir. Ayrımcılık ve dışlanma bir toplum içinde yaşayan azınlık için muhtemel bir durumdur. Bir ülkede yabancı olmak ayrımcılık ve dışlanmayı da beraberinde getirmektedir. Ayrımcılık ve dışlanmaya maruz kalmak hiçbir birey tarafından kabul edilir bir şey değildir. Bu Dışlanma ve ayrımcılık ile karşılaşan birey ülkesine dönme kararı alabilmektedir. Bu durumda dışlanma ve ayrımcılık ile karşılaşma durumu bireyleri tersine göçe teşvik edici bir rol oynamaktadır.

Almanya'dan dönenler üzerine yapılan bir çalışmada katılımcıların yaşamlarının farklı alanlarında ayrımcılıklarla karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Halka açık yerlerde, ülkeye giriş veya çıkış yaparken vize alma veya yenileme işlemlerinde, eğitim sisteminde, günlük hayatta karşılaştıkları karşılaşmalarda ve daha yüksek mevkilere çıkmalarını engelleyen cam tavanlar gibi mesleki deneyimlerinde ayrımcılıkla karşılaşmışlardır (Şener, 2018: 9). Mevcut araştırma sonuçlarına benzer sonuçlar bu araştırmadan da elde edilmiştir.

Katılımcıların bazısı kanunların önünde bir Alman ile Türk arasında herhangi bir fark olmadığını ifade etmiştir. Hatta otuz yıldır Almanya'da yaşayan göçmenlerin daha üst konumda olduğunu belirtmiştir. Ancak ayrımcılık ve dışlanma genellikle sosyal yaşamda vardır. Almanların toplumsal yaşamda %70'inin kendilerini yabancı hissettirdiklerini ifade etmişlerdir. Gerek çalışma yaşamında gerekse gündelik yaşamda eylemlerde ve söylemlerde ayrımcılığı ve ikincilliği hissettiğini ifade etmişlerdir.

Katılımcılardan birisi iş yerinde çalışırken maruz kaldığı ayrımcılığı dile getirmiştir. İş yerinde bir Türk kasiyer yerine Alman kasiyerin tercih edildiğini ve Türklerin ikinci planda kaldığını ifade etmiştir. Katılımcı kendisinin Alman vatandaşlığına geçse de isminden durumun anlaşılacağını belirtmiştir. Toplumsal yaşamda her ne kadar kimlikler saklanmaya çalışılsa da isimler, semboller, konuşulan dildeki aksanlar kimliği ele vermektedir.

"Kanunen yasak... Alman'la Türk'ün arasında hiçbir fark yok. İkisinin statüsü aynı. Ayrımcılık kesinlikle yok. Bir Alman promosyon olarak ne alıyorsa, siz de onu alıyorsunuz... Hatta yabancı 30 yıldır Almanya'da çalışıyor ise yabancı statüsü daha yüksek... Şöyle söyleyeyim yüzde otuzu iyiydi. Yüzde yetmiş size her zaman yabancı olduğunuzun şeyini gösterirdi... Mesela mağazada çalışıyordum. Öğrenci olarak mesela düzgün konuşun zaten şeysiniz. Alman bir kasacı istiyorum... Öyle şeyler de vardı... Ya insan fark ediyordu. Her zaman ikinci planda olduğunu fark ediyordu. Her ne kadar Alman vatandaşlığına geçseniz de... Diye bir Alman ismi yok... herkes biliyordu yabancı olduğunuzu." (K1)

Katılımcılardan bazısı gündelik yaşamın her alanında dışlanma ile karşılaştıklarını ve yabancı düşmanlığının arttığını ifade etmiştir. Katılımcı siyah saçlı olmanın Almanya'da sorun olduğunu

ifade etmiştir. Yaşamın her alanında katılımcıya yabancı olduğu hissettirilmiştir. Katılımcı disko gibi eğlence mekanlarına yabancı olduğu için alınmadığını ifade etmiştir. Ülkelerin birçoğunda göçmenler potansiyel suçlu ve şüpheli olarak görülmektedir. Katılımcı Almanya’da yabancıların potansiyel suçlu olarak görüldüklerini ifade etmiştir. Katılımcı oradaki yabancıların kendi ülkene git gibi söylemlere maruz kaldıklarını ifade etmiştir.

“Yani yabancıyı sevmiyorlar... Günlük olarak karşılaşıyoruz mesela Lambalarda beklerken karşılaşıyoruz ama alışıyor insan... Yabancı düşmanlığı daha çok artıyor... Bu siyah saçlar hep orada sorun oluyordu. Orada 20 yıllık arkadaşım bile olsa senin siyah saçlı olduğunu yüzüne vururdu... Ergenlik dönemimizde diskoya gitmek istiyoruz... Beni almıyordu yabancıym diye... Ortamda bir hırsızlık ve yolsuzluk olayı olsun ilk yabancıdan şüphelenilir... En ufak şeyden bana diyor ki gitsene ülkene. Sen hayırlı bir insan olsan ülkene yardım faydalı olursun... Git doğduğun yere diyorlardı. Sonunda da öyle oldu.” (K2)

Katılımcıların bazıları Almanya’ya ilk giden Türklerin Almanların yapmaya tenezzül etmediği, pis işlerde çalıştığını ifade etmişlerdir. Bu tür işleri yapan Türklerin zamanla sosyo-ekonomik durumunda iyileşmeler olmuştur. Türklerin daha iyi para kazanmasını Almanlar kabullenmemeye başlamıştır. Başlangıçta Türklere karşı var olan dışlama ve önyargılar düşmanlığa dönüşmüştür. Almanya’ya ilk gelen Türklere karşı bakış olumludur ancak sonraki süreçte ise bu olumlu bakışın yerini olumsuz bakışa bırakmıştır. Katılımcıların bazıları bu olumsuz bakış açısının oluşmasında ilk jenerasyonun çocuklarının yani kendilerinin de sorumlu olduklarını belirtmiştir. Çünkü ikinci kuşaktaki gençler orada yasadışı suçlara bulaşmışlardır. Almanya’daki düzeni bozacak eylemlerde bulunmuşlardır. Katılımcıların birçoğu Almanya’daki Türkleri siyah kafalar olarak isimlendirdiklerini belirtmiştir. Dış Göç bağlamında literatürün en popüler örneklerinden olana Almanya’daki Türkler konusunda Gazeteci Gunter Walldraf bunu En Alttakiler³ başlıklı kitap ve belgeselinde işlemiştir.

“Pis işlerin hep iyi parası vardı pis işte ama iyiydi. Bizim Türkler... Yapıyordu o işi parayı topluyordu. Gidiyordu kendine mesela bir tane Mercedes alıyordu. Daha sonra da Almanlar bunu kabullenmemeye başladı adam diyor benim işim yok arabam yok ama bu Türk’ün var diyordu... Biz de düzgün değildik dediğim gibi yani ilk jenerasyonun çocukları gittiler orada uyusturucu ile uğraştılar... Soygunculuk... arabanın camını kırıp arabanın teybini götürüp satıp diskoteğe gitmeler.... Daha sonra siyah kafalar demeye başladılar. Yani Türk demiyorlar siyah kafalar... Sigara içiyordum sigara izmaritini attım yere nasıl bir tane sopa kafama vurdular 90 yaşında bir tane Alman kadın o izmariti al hemen çöpe at dedi öyle şeylerimizi adamlar artık kabullenmemeye... Almanya’da ilk başta gelenleri tutuyorlardı daha sonradakilerden mideleri bulandı demek ki bir hata varmış.” (K5)

4.3.4 Evlilik ve Akrabalık Bağlarıyla Sürdürülen Göç ve İlişkiler Ağı

Tersine göç olgusunda önemli olan hususlardan bir tanesi de kurulan ilişkilerdir. Tersine göç eden bireylerin her iki yerleşimde de kurmuş olduğu ilişkiler ağı devam eder. Bu çift yönlü ilişkiler ağı ile kültürel etkileşimler ve toplumsal değişim yaşanmaktadır (Faist, 2003: 31). Sosyal ve ekonomik olarak tanımlanan göçler -genellikle bireysel olarak değil- gruplar halinde gerçekleştirilmektedir. Göç etme eğiliminde kişiler, gideceği yerdeki beklentilerinin buldukları yerdekenden daha iyi olacağına inanmaktadırlar (Castles ve Miller, 2008: 9).

Katılımcılardan bazıları Iğdır’ın kendisine has tutucu bir yapısının olduğunu, evliliklerin genellikle Iğdır’la birisiyle yapıldığını ifade etmişlerdir. Katılımcıların bazıları Iğdır’da evlilik yoluyla göçlerin gerçekleştirildiğini söylemiştir. Bu durum Almanya olan ilişki ve ağların evlilik vasıtasıyla kurulduğunu göstermektedir. Iğdır’da aile ve akrabalık bağlarının güçlü olması göç sürecine de yansımıştır. Bu durum göçlerin bireysel olarak değil de gruplar halinde gerçekleşmesine neden olmuştur.

³ Detaylı Bilgi İçin Bakınız: Günter Wallraff, En Alttakiler, 1986, Milliyet Yayınları, İstanbul

"Halam da o tarihlerde gitmiş eşi de orada tanışmışlar evlenmişler geri kalan tüm akrabalar İğdırıyla evli... birisini buradan büyük mesela amcası dayısı buradan götürüyor. Sonra o geliyor buradan biriyle evleniyor kız erkek fark etmiyor. Akrabalarıyla eş dostla o da onu götürüyor yani aile birleşimi oluyor... İğdır'da ya da Türk kişiyle evleniyorlar. %99'u diyebilirim bizim de İğdırlılarda bu şey vardır. Yani bağlı tutuculuk." (K6)

Katılımcıların birisi, Almanya'da iken tatillerde İğdır'a geldiklerini ifade etmiştir. Katılımcı ve ailesi İğdır'a geldiklerinde bir buçuk aya yakın kalmışlardır. İğdır'da yaylalara çıkmışlardır. Gurbetteki bir kişinin bu şekilde tatillerinin olması Türkiye ile olan ilişki ve bağlarının devam etmesini sağlamıştır. Almanya ve İğdır arasındaki ilişkiler yıllık yapılan tatil amaçlı geçici göçlerle canlı tutulmuştur.

"Türkiye'ye 2 yılda bir muhakkak geliyorduk. Burada tatil yapıyorduk. Tatillerde 5 hafta 4 hafta kalıyorduk. Taş çatlasa 6 hafta kalıyorduk... Yaylaya çıkıyorduk... Almanya'dan geldiğinde renk sarı rengim sarı oluyordu yaylaya çıkıyordum. Yanaklarım al al oluyordu. Her şeyi doğal sütü peyniri her şey doğal. Yani İğdır çok hoşuma gidiyordu... İğdırlı İğdır'a çekmek için çok neden var. Başka yerlerde yaşayabilirler ama içlerine siner mi bilemiyorum." (K2)

4.4 Tersine Göç süreci

Geri dönüş göçü olarak da ifade edilen tersine göç, göçmenlerin yurt dışında önemli bir süre geçirdikten sonra kendi istekleriyle geldikleri ülkeye geri dönme durumu olarak tanımlanmaktadır (Dustmann ve Weiss, 2007: 238). Tersine göç sürecinde birçok sosyolojik faktör rol oynayabilmektedir. Göçmenlerin sosyal veya politik sebeplerden dolayı hedef ülkelere uyum sağlayamaması, göçmenlerin bir miktar para biriktirdikten sonra geri dönme niyetinde olmaları emeklilik ve yaşlılık gibi nedenlerden ötürü tersine göç edebilmektedirler (Kunuroglu, Van De Vijver ve Yagmur, 2016: 6).

Bazı kaynaklarda göçmenlerin, geri dönmelerinin sebepleri çocuklarını kendi ataları ile birlikte ve atalarının kültürlerinde yetiştirmeyi tercih etmeleri olarak yer almaktadır. Ayrıca göçmenlerin anavatanları ile kurdukları ekonomik ve politik ilişkilerin istikrarı, göçmenlerin buldukları ülkelerde iş sözleşmelerinin veya oturma çalışma izinlerinin dolması ve ev sahibi ülkede artık mevcut işlerinin olmaması, sınır dışı edilmeleri ve buldukları ülkelerde kendileri için güvenlik sorunlarının bulunması, göçmenlerin gelenek ve göreneklerine uygun olmayan sosyal ve politik uygulamalar tersine göçün yaşanmasında etkili olabilmektedir (Segal, 2016: 174).

Geri dönenler döndükleri yerlerde değişim ajanı olarak da görülebilmektedir. Geri dönenler, kendilerini 'değişimin aktörleri' olarak algılayan ve anavatana geri dönmeyi ve değiştirmeyi, yeni fikirler ve değerler getirmenin yanı sıra ev sahibi ülkede edindikleri bilgi ve becerileri kullanarak dinamik bir grup oluşturabilmektedirler (Kunuroglu, Van De Vijver ve Yagmur, 2016: 6). Tersine göç, üstün teknolojik içerikli malların üretimini, yeni teknoloji ve fikirlerin kaynak ülkelere transferini sağlayabilmektedir (Kumar, Bhattacharya ve Nayek, 2014: 267).

Almanya ile yaşanan göç sürecinde beklentiler çalışmak için gelen işçilerin bir süre sonra ülkelerine döneceği yönündeydi. Ancak bugün bile aile birleşimi yoluyla bu göç sürmektedir. Göç edenlerin kalıcı olduğunun anlaşılması entegrasyon, eğitim, yasal düzenlemeler, vatandaşlık gibi konuların sıkça tartışılmasına neden olmuştur. Dünya üzerinde örneğine pek rastlanmayan kesin dönüş düzenlemeleri ise çalışmak için göçle gelen bazı göçmenlerin tanınan haklarla Türkiye'ye dönmeleri için özendirici şartlarla tersine göç sürecini teşvik etmiştir. Ancak çoğunluk tercihini kalmak yönünde kullanmıştır. Bu nedenle Almanya- Türkiye dış göç örneğinde güncel tartışmalar tersine göç, kalıcı göçmenlik, ikinci ve üçüncü kuşak göçmenler gibi kavramlar etrafında şekillenmektedir. Temel motivasyonu tıpkı diğer pek çok göç sürecinde olduğu gibi, ekonomik fayda sağlamak olan bu göç sürecinin İğdır'da incelenen bu örnekler özelinde tersine göç motivasyonu kültürel aidiyet sağlanamamış olmasıdır. Katılımcıların bazılarının adli bir olaya karışmış olması toplumsal yaşamda kendilerini dışlanmış hissetmelerine sebep olmuştur.

Almanya'ya ilk gidenlerin birçoğunun belli bir birikim yaptıktan sonra memleketine geri dönme kararıyla yola çıkmıştır. Katılımcıların bazısı geri dönmüştür; ancak gidenlerin birçoğu geri dönememiştir. Önlerinde sürekli bir engel çıkmıştır. Fakat geri dönmekte ısrar edenler ve sonrasında da Iğdır'a geri dönenler de mevcuttur.

"İlk gittiğimde oraya ben burada yaşayamam bir gün döneceğim falan. Hepsinin bana dönütü şöyleydi. Ya sen de gitmezsin bizde ilk geldiğimizde öyle düşünüyorduk. İşte biraz kazanalım döneceğiz... Sonra bir baktım ki çocuklar olmuş okula başlamış çocukların eğitimi yarına kalmasin okulu bitirsinler döneriz... Hepsinin hayali böyle fakat bir türlü dönememişler." (K6)

Katılımcıların bazısı evlendiği için Iğdır'a dönüş yapmıştır. Katılımcı Almanya'da doğup büyümüştür ve Iğdır'lı bir kişi ile evlenmeyi tercih etmiştir. Katılımcılar evlilikte çatışma yaşanmaması için Iğdır'lı bir kişinin Iğdır'lı birisiyle evlenmesinin daha doğru olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcıların bazısının ailesi Iğdır'a kesin dönüş yapma niyetindedir. Ancak hala birtakım engellerle karşılaşmaktadır.

"Göç hikayem şöyle eşimle 2011 yılında tanıştık. Burada Iğdır'da tanıştık kendim aslen Iğdırliyim. O da Iğdır'lı... 2014'te nişanlandım... Eşim benim Almanya'da yurt dışında hiçbir akrabam yok dedi... Hani buraya gelmeyi düşünür müsün dedi. Ben de gözü kapalı kabul ettim. Yani biraz da Memleketim diye kabul ettim baştan da... Babam Iğdır'a dönmeyi kesin düşünüyor. Annem emekli zaten hastalıktan emekli erken emekli oldu. Babamın emeklisine daha 4 sene var... Kız kardeşim doğum yaptı... Boşandı. Annem torununu yalnız bırakmak istemiyor. Babam burayı çok istiyor. Burada da evleri var mal mülkleri var." (K1)

Katılımcılardan bazıları geri dönüş kararının aniden olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu karar aniden olmasına rağmen sosyolojik alt yapısı olan bir karardır. Katılımcının anne ve babasının Almanya'da emekli olması, sürekli Iğdır'a gelip gitmesi, ayrıca Almanya'da karşılaştığı ayrımcılık ve dışlama, sürekli Türkiye'den haberdar olması, kendi kültürünü yaşatıyor olması (Cafelerin muharrem ayındaki etkinlikleri) katılımcıların geri dönüş kararını etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Ayrıca katılımcının milliyetçi duygularla yetiştirilmiş olması, kendi ülkesine ilişkin politik kararları takip etmesi katılımcının Türkiye'ye dönmesinde etkili olmuştur. Bazen geri dönüş kararında ve sürecinde bir değil birden fazla süreç etkili olabilmektedir.

"Ben çok zor karar vermedim. Aniden de oldu. Annem ve babam emekli oldu... O zaman Tansu Çiller başbakanı o Yunan Bayrağı ya incek ya incek O kadar milliyetçi duygularımı kabarttı ki... Tek ben geldim diğerleri kaldı... Evin en küçüğü de benim... Kardeşlerimden bile en çok tatil yapan bendim Iğdır'a en çok gelen bendim... Benim hemen hemen bir ayağım buradaydı yani... 1996 Iğdır'a geldim... 4 günden sonra gittim teslim oldum. O zamanlar Türkçe'm çok iyi değildi Ben Türkçeyi askerde öğrendim O zaman ben sonra benim için Almanya bitti zaten Almanya'da da çok sevmemiştim. Sevecek nedenlerim de yoktu... Onun için kendinize de zaman ayıramıyorduk. En sonunda bezdim... Annem ve babam için Almanya hiç yaşanacak yer değildi... Askerliğimi de yapmamışım. O günde de şehit haberleri geliyordu. Ben buraya Aslında gönüllü komando olarak geldim." (K2)

Katılımcıların bazıları Almanya'da suça karıştığı için tersine göç etmiştir. Almanya'daki toplumsal yaşama entegre olamamıştır ve oradaki toplumla bütünleşememiştir bu yüzden sınır dışı edilmiştir.

"Buraya geri dönüş kararında babadan kalan mülkümüz etkili oldu. Ben Almanya'da suça karıştım. Suçum olmadığı halde suçlu kişilerin yanında yer aldım diye beni de yargıladılar. Dört buçuk sene Almanya'da ceza evinde kaldım. Sonra da sınır dışı edildim. Almanya'da cezaevinde yaşadıklarımı bir Allah bir de ben bilirim." (K3)

Katılımcıların bazıları Almanya'da ailevi problemler yaşamıştır ve orada yaşadığı sıkıntılardan dolayı göç etmiştir.

"Valla ben eşimden ayrıldıktan sonra nasıl söyleyeyim eee devlet çocukları göstermemeye başladı bana. Aldılar annesiyle birlikte taşındılar... Götürdüler işte göstermediler. Sürekli sorun çıkarttılar. İşte ee bir kere evlerine gittim. Kayın pederimin kaynanamın evine gittim baktım zorluk çıkarttılar tartıştık bayağı. En sonunda baktım olacağı yok zaten çalışıyordum

ben isim de vardı. Bir gün öyle aniden bir karar aldım dedim ben gidiyorum köye. Ertesi gün gittim biletimi aldım uçağa bindim geldim.” (K4)

Bir yerleşim yerine uyum sağlamak demek oranın toplumsal yapısına ve hukuk sistemine de uyum sağlamak anlamına gelmektedir. Bu alanlardaki uyumsuzluk da göçmenleri geri dönüşe zorlamaktadır. Katılımcıların bazıları Almanya’da cezaevine girmiştir ve orada adil olmayan bir şekilde yargılandıklarını ifade etmişlerdir. Yatırımların Iğdır’a yapılmış olması katılımcıların Iğdır’a dönmesinde etkili olmuştur. Katılımcıların tersine göç öyküsünde Almanya’daki sisteme uyumsuzluk ve oranın düzenine alışamama durumu söz konusudur.

“ Türkiye’ye isteğimle geldim. Gelmeyebilirdim de 5 sene giderdim. Ülke dışında yaşadım dönerdim geri ben burayı tercih ettim. Neden tercih ettim. Babam da dedi git dedi, dükkânlarımız var dedi. Ben senden hiçbir şey istemiyorum dedi, git dedi. Orada dedi kiralari topla cezam bittiği zaman gelirsin. İki hafta sonra dedim artık dönmeyeceğim... Orada yani o anki yargılamada adil bir yargılama olmadı... Adil olmayan bir yargılama yapıldı bu adamın üstüne 17 kişi saldırmış doğrudur demediler... 6 ay cezaevinde kaldım... 23-24 yaşındaydım gençliğim cezaevinde geçti. Ben niye gideyim oraya hiç istemedim.” (K5)

Katılımcıların bazıları çalışmak ve eğitim için Almanya’ya gitmiştir. Ancak oraya adapte olamamıştır ve geri dönmüştür. Ayrıca katılımcılar ailesi ile birlikte gitmediği için katılımcıların geri dönüşü daha kolay olmuştur. Ayrıca katılımcıların Almanya’daki kültüre, toplumsal yaşama uyum sağlayamaması söz konusudur.

“Dönmek istedim. Bunun da sebepleri işte dediğim gibi oraya. Bir türlü adapte olamam ben burada doğayı seviyorum. Bahçemiz balığa gidiyorum. Annem işte kardeşlerim falan burda.” (K6)

4.4.1 Dayanışma, Uyum ve Bütünleşme

Günümüzde tersine göç sürecine göçmenlerin çocukları ve torunları da dâhil olmuştur. 1960’ların başından itibaren Yugoslavlar, Cezayirli, Yunanlılar, Türkler, Faslılar, İspanyollar, İtalyanlar ve Portekizli göçmenler, ucuz işgücü olarak Batı Avrupa’nın zengin ülkelerinde istihdam edilmeye başlanmıştır. Başlangıçta kısa süreli ve geçici olması amaçlanan birçok göç, bu göçmenlerin çoğu yakın veya daha uzak gelecekte geri dönecekleri idealinden asla vazgeçmemiş olmalarına rağmen kalıcı yerleşimler haline gelmiştir. Göçmenlerin geri dönme isteği bazen çok güçlü olmakla birlikte göçmenler henüz geri dönmemişlerse miras ülkelerine gömülmeyi tercih etmektedirler (Kunuroğlu, Van de Vijver ve Yağmur, 2016: 4). Literatürde göçmenlerin torunlarının atalarının evlerine dönüşü, başka, yeni ve daha yeni bir göç şeklidir. Atalarının anavatanlarına geri döndüklerinde, geri dönenler kültürel yabancılar olarak marjinalleştirilebilir (Segal, 2016: 175). Bununla birlikte, bu tür etkileşimlerin etkisi büyük ölçüde bir yanda bölgenin ‘soğurma kapasitesine’ ve tersine göç ettikleri yere uyum sağlama kapasitesine bağlıdır (Kumar, Bhattacharya ve Nayek, 2014: 278). Bir yerleşim yerine yeni göç etmiş bir birey için orada kurulan ilişkiler, dayanışma ve bütünleşme önemlidir. Katılımcıların hemen hemen hepsi uyum problemiyle karşılaşmıştır. Bu uyum problemlerinin altında göçmenlerin küçük yaşta Almanya’ya göç etmiş olması ve Türkçeyi yeterince konuşmalarına bağlı olarak oluşan dil sorunu, göçmenlerin Almanya’daki düzen ve sisteme alışmaları gibi sebepler katılımcıların Iğdır’a uyum sürecini zorlaştırmıştır.

Almanya’daki sistem ve düzene alışan katılımcıların bazıları düzenin burada olmamasını yadırgamıştır. Bu da katılımcıların Iğdır’daki kültüre ve düzene yabancı olduklarını göstermektedir

“ İlk geldiğimde devlet dairelerine gittiğimde... Bu kadar düzensiz olduğunu ilk defa burada gördüm. Yani orada her şey çok sistematik çok düzenli tertipli... Yani burada böyle bir düzensizlik hâkim... Poliklinikler hiç yok orada ya doktorun muayenesi vardır... Makineler burada değil bir büyük şehre gitmemiz lazım.” (K2)

Askere gitmek Türk kültüründe saygın ve onurlu bir yere sahiptir. Bir erkeğin askere gitmesi onu askerlik görevini yerine getirmeyenler arasında daha üstün bir konuma yerleştirir. Katılımcıların

bazıları Almanya'dan gelip gelmez Türk kültüründe gördüğü bu ulvi görevi yerine getirmiştir. Orada da dil problemi ile karşılaşmıştır ve birtakım anlaşmazlıklar yaşamıştır.

"Tabii ben burada dediğim gibi aslında 2 hafta sonra dedim askere gideyim... Krallar gibi de 18 ay askerlik yaptım. Orada da zorluk çektim. Askerlikte onbaşılık sınavı var dediler. Çavuşa dedim benim ismimi yazma, ben de okuma yazma yok okuyamam dedim... Böyle zorluklar oldu ama aslında alıştık yani Türkçeyi çok güzel orada çeşit çeşit memleketlerde arkadaşımız oldu onun şivesini öğrendim." (K5)

Katılımcıların bazıları küçüklüğünden itibaren Azerice konuşmuş ve Azeri kültürüyle büyümüştür. Azericedeki ve Türkçedeki farklılıklar yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermiştir. Ayrıca katılımcıların bazıları mezhepsel farklılıktan ötürü Iğdır'dan başka bir yerde yaşarsa zorluk çekeceğini ifade etmiştir.

"Askerde bile zorluk yaşadım. Askerdeyken Azerice ile burada konuşulan askerde konuşulan Türkçe arasında farklar var. Oruçta onlar sahur diyorlar. Biz obaş diyoruz. Sahurun ne olduğunu bilmiyordum Çavuş geliyor diyor ki sahura kalkacak mısın Ne diyorum?... Çavuş soruyor bana Müslüman değil misin? Ben diyorum Müslümanım. Diyor oruç tutmuyor musun? Ben diyorum tutuyorum. O zaman sahura kalkmayacak mısın?... Çavuşun sahur dedi bizim obaş dediğimiz. Buna benzer yanlış anlaşılmalarda olabiliyor.... Din konusunda da Iğdır'dan çıktığımız zaman zorluk yaşıyoruz. Mesela bizim namazda mührümüz olur. Onu başımızın altına koyarız. Ama insanlar yadırgıyor bunu." (K2)

5 Sonuç ve Değerlendirme

Tersine göç, hem özel hem de genel bir kavramdır. Tersine göçü, bütünsel bir bakış açısıyla göç olgusu içerisinde değerlendirecek olursak özel bir kavramdır. Ancak her göç türünde tersine bir dalgalanmanın yaşanma ihtimali vardır. Bu açıdan da tersine göç genel bir olguya işaret etmektedir. Tersine göç bir eylemden ziyade sosyolojik yönleri olan çok boyutlu ve karmaşık bir olgudur. Tersine göç süreci ile ilgili sosyolojik bir analiz yapmak için göç öncesi (ilk göç süreci) süreçten başlayarak geri dönüşten sonraki durumu da kapsayacak bir biçimde tersine göçe yaklaşmak elzemdir. Araştırmanın yöntem kısmında bahsedilen aşamaların (dış göç ya da iç göç öncesi durum-göç hareketi-göç edilen yerdeki durum-tersine göç hareketi-tersine göç edilen yerdeki durum) her birinde göçmenleri tersine göçte teşvik eden eylemlere, söylemlere ve uygulamalara odaklanmakta fayda vardır.

Araştırma verilerinden yola çıkılacak olursa Almanya'ya ilk gidenler ile sonradan gidenler arasında birtakım farklılıklar vardır. Almanya'ya ilk gidenlere karşı bakış açısı olumludur. Çünkü Almanya'ya ilk gidenler oradaki işgücü ihtiyacını karşılamakta ve Almanların yapmaya tenezzül etmediği işleri yapmaktadır. Almanya'ya ilk göç edenlere karşı bakış açısı Türklerin belli işleri yaptıktan sonra ya da emekli olduktan sonra ülkelerine geri döneceği düşüncesidir. Ancak ikinci kuşak Türklerin ve göçmenlerin Alman vatandaşı olabilme hakkının gündeme gelmesi, Türklerin Almanya'da mülk edinmesiyle birlikte işin rengi değişmiştir. Kendilerini vatanlarının öz evladı olarak gören Almanların yabancılara bakışı değişmiştir. Başlarda kucaklanan Türkler (yabancılar da olabilir) artık bir düşman, tehdit ve suç unsuru olarak görülmeye başlanmıştır. Alman düzenine karşı tehdit olarak görülen Türklerin ilk fırsatta sınır dışı edilmesi söz konusudur. Katılımcıların özelliklerine bakıldığında dört tanesi Almanya'da adli olaya karışmış ve yargılanmıştır. Bu durum tesadüf değildir. Artan yabancı düşmanlığına bağlı olarak Almanya'ya göç edenlerin oraya uyum sağlayamaması tersine göçü teşvik eden bir süreçtir. Almanya'da tersine göçü teşvik etmeye yönelik sosyal yardımların azaltılması gibi hükümet politikaları da oluşturulmuştur. Türklerle karşı siyah kafalar söylemine paralel olarak toplumsal yaşamdaki ayrımcılık ve dışlamalar Türkleri geri dönüşe zorlamıştır. Ayrıca katılımcıların yatırımlarını Türkiye'ye veya Iğdır'a yapmış olmaları da tersine göçte etkili olmuştur. Katılımcıların hepsi Azeri-Caferi kimliğine bağlı oluşturulan aidiyete sahiptir. Azeriler kendi içerisinde birbirleriyle dayanışma halindedir ve kapalı bir grup özelliği taşımaktadır. Bu etkili olan aidiyet dış göç sürecine ve tersine göç sürecine yansımıştır. Katılımcılar tersine göç ettikleri yere de belli bir süre uyum sağlamak zorlanmışlardır. Iğdır'lı kimliği ve aidiyetine sahip

olmaları Iğdır'daki toplumsal yaşamla bütünleşmeleri üzerinde olumlu etki yapmıştır. Almanya'dan Iğdır'a geri dönüş yapanlar üzerine olan bu çalışmada geri dönüşlerin yaşanmasında birden fazla etken rol oynamaktadır. Bu etkenler ilk göç (dış göç) süreci öncesinde geri dönüşe ilişkin niyetler, kararlar; dış göç sonrasında varılan ülkedeki karşılaşılan uyumsuzluk, dışlanma, ayrımcılık gibi sorunlar; göçmenlerin geldikleri yerlerdeki bağlarının devam etmesi, yatırımlarını anavatanlarına yapmış olmalarıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/ References

Abadan-Unat, N. (2017). *Bitmeyen Göç: Konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ammassari, S. (2009). *Migration and development: Factoring return into the equation*. UK: Cambridge Scholars Publishing.

Bovenkerk, F. (1974). *The sociology of return migration: A bibliographic essay*. Netherlands: Martinus Nijhoff.

Bulut Keskin, Ü. (2021). Tersine göç olgusu üzerine sosyolojik bir değerlendirme. A. Calap, ve C. Özgün (Ed.). *Kuramdan araştırmaya Türkiye'de göç olgusu içinde* (ss.17-31). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Cassarino, J.-P. (2008). Patterns of reintegration and development challenges. J.-P. Cassarino (Ed.) *Return migrants to the maghreb: Reintegration and development challenges* içinde (ss. 9-32). European University Institute.

Castles, S. ve Miller, M. (2008). *Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri* (B. U. Bal, ve İ. Akbulut, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Dustmann, C. ve Weiss, Y. (2007). Return migration: Theory and empirical evidence from the UK. *British Journal of Industrial Relations*, 236-256.

Faist, T. (2003). *Uluslararası göç ve uluslararası toplumsal alanlar*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Glesne, C. (2015). *Nitel araştırmaya giriş* (A. Ersoy, ve P. Yalçınoğlu, Çev.). Ankara: Anı Yayıncılık.

Gmelch, G. (1980). Return migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, 135-59.

Gümüş, N., İlhan, A. ve Gülersoy, A. (2013). Bir tersine göç örneği: Köprücük Köyü (Varto-Muş). *Turkish Studies*, 233-261.

Gün, E. ve Tekemen, H. (2021). Akdeniz'de Düzensiz Göçler ve Göçmenler: Terraferma Filmi Örneği. *Sosyolojik Bağlam Dergisi*, 2 (1), 64-76.

Hermele, K. (1997). The discourse on migration and development. T. Hammar, G. Brochmann, K. Tamas, ve T. Faist (Ed.), *International Migration, Immobility and Development Multidisciplinary Perspectives* içinde (ss. 133-159). Oxford-New York: Berg.

- Kaygalak, S. (2009). *Kentin mültecileri: Neoliberalizm koşullarında zorunlu göç ve kentleşme*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Keleş, R. (2002). *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge Yayınları.
- Kepenek, E. B. ve Uğuzman, T. (2018). Haydi köyümüze geri dönelim! Tersine göçün sosyoekonomik etkileri: Yeni Yol Köyü örneği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 11-36.
- Kılıçbay, M. A. (2003). Kimlikler okyanusu. *Doğu-Batı Dergisi*, 153-159.
- Kumar, P., Bhattacharya, U., ve Nayek, J. (2014). Return migration and development evidence from India's skilled professionals. G. Tejada, U. Khadria, ve C. Kuptsch (Ed.) *Indian skilled migration and development: To Europe and back* içinde (ss. 264-284). Springer.
- Kumar, R. (2011). *Araştırma yöntemleri: Yeni başlayanlar için adım adım araştırma rehberi*. (G. Şekercioğlu, Ö. Çokluk, ve H. Atak, Çev.) Ankara: Edge Akademi Yayın Dağıtım.
- Kunuroğlu, F., van de Vijver, F., ve Yağmur, K. (2016). Return migration. *Online Readings in Psychology and Culture* 8 (2). Doi: 10.9707/2307-0919.1143
- Kuschminder, K. (2017). *Reintegration strategies conceptualizing how return migrants reintegrate*. Palgrave Macmillan.
- Kümbetoğlu, B. (2017). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (S. Turan, Çev.) Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Neuman, W. L. (2016). *Toplumsal araştırma yöntemleri nitel ve nicel yaklaşımlar* (Cilt I). (S. Özge, Çev.) Ankara: Yayın Odası Yayıncılık.
- Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 167-237.
- Rutherford, J. (1998). Yuva denilen yer. J. Rutherford, (Ed.) *Kimlik; Topluluk, kültür, farklılık* içinde, (İ. Sağlamer, Çev.) İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Segal, U. A. (2016). Opportunities and challenges of return migration. Q. Xu, ve L. Jordan (Ed.) *Migrant workers* içinde, (ss. 171-189). Nova Science Publishers.
- Şener, M. Y. (2018). Return migration of qualified Turkish migrants from Germany and the US. *The Journal of Humanity and Society*, 1-22.
- Şahin-Kütük, B. (2015). Türkiye’den Batı Avrupa’ya işçi göçünün sosyolojik çalışmalara yansımaları. *Sosyoloji Konferanslar* (ss. 609-654).
- Üner, S. (1972). *Nüfusbilim sözlüğü*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.